

Kemalpaşazade Bağlamında Ahlaki Özerklik Problemi

The Problem of Moral Autonomy in the Context of Kemalpaşazade

HATİCE ÖĞÜT*

Geliş ve Kabul Tarihi: 16.10.2022 / 10.11.2022

Öz: Kemalpaşazade, Osmanlı yükselme döneminde yaşamış, zamanının dini ve fenni bilgileri özümsemiş ve kendince en doğru ahlak düşüncesini benimsemiştir. Ona göre ahlak, varlık hiyerarşisinden ve değerden bağımsız bir şekilde ele alınamaz. Bu yüzden varlık hiyerarşisinin en üstündeki Tanrıya göre bir ahlak düşüncesi benimsenmeli bunu yaparken de vahiy ve Peygamber esas alınmalıdır. Fakat bu düşünce de eksik olan nokta teorinin pratiğe nasıl aktarılacağı ve bu durumun yarattığı belirsizliktir.

Anahtar Kelimeler: Kemalpaşazade, Ahlak, Ahlaki Özerklik.

Abstract: Kemalpaşazade lived during the rise of the Ottoman Empire, assimilated the religious and scientific knowledge of his time and developed a unique moral thought. According to him, morality cannot be handled independently of the hierarchy of existence and value. For this reason, a moral idea should be adopted according to God at the top of the hierarchy of existence, and while doing this, revelation and the Prophet should be taken as the basis. However, the missing point in this thought is how to transfer the theory to practice and the uncertainty created by this situation.

Keywords: Kemalpaşazade, Morality, Moral Autonomy.

* YL Öğrencisi | Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
ogut.hatice@hbv.edu.tr | ORCID: 0000-0002-6474-0687.

Giriş

Felsefe tarihine baktığımızda en temel ve değişmeyen ilkeleri bulma amacıyla filozofların öncelikle varlık meselesiyle ilgilendiklerini daha sonra ise insana yöneldiklerini görebiliriz. Bu yönelme insani eylemleri ve dolayısıyla ahlaki sorgulama konusu haline getirmiştir. Ahlaki değerlerin nesnel mi öznel mi olduğu sorgulanmış ve ahlaki ilkelerin kaynağı noktasında farklı görüşler öne sürmüştür. (Özturan, 2013, ss. 8-9) Bu konuda tarih boyunca geniş bir kesim¹ tarafından kabul edilenleri üç temel yaklaşım olarak özetleyebiliriz. Bunlar akıl, din ve toplumdur.(Özkan & Altuner, 2019)

Emile Durkheim ve Thomas Hobbes'un öncülük ettiği bazı düşünürlere göre ahlakın kaynağı toplumdur. İnsanlar tecrübelerine dayalı olarak yaşadıkları toplum içinde bir değerler sistemi üretirler. Bu değerler veya ahlaki yargılar sistemi daha sonrasında gelecek nesillere aktarılır. Bu değerler sistemi içinde doğan insanda eylemlerini buna göre düzenler.(Durkheim, 2019, ss. 161-176)

Çeşitli dini gelenekler içinde yaşayan bazı insanlar, ahlakın nihai kaynağı olarak tanrıyı kabul eder. Buna göre evrendeki hiçbir şey iyi veya kötü olarak nitelendirilemez. Onları nitelendiren ya da iyiyi ve kötüyü belirleyen tek varlık tanrıdır. İslam dünyasında genellikle bu görüşü savunan ve sistemleştiren Eşari kelimcileri olmuştur.(Özturan, 2013, s. 10) Bunun yanında ahlakın kaynağının öncelikle Tanrı sonra ise akıl olduğunu kabul eden bir kesim vardır. Bu anlayışa göre Tanrı hem kendisiyle hem de insanın insanla olan ahlaki ilişkisi noktasında yol gösterir. İnsan akli ise insan deneyimine konu olan iyi ve kötülerini bilebilir.

---

¹ Ahlakın kaynağının haz, duygu, fayda ve sezgi olduğunu iddia edenlerde vardır. Fakat bu görüşlerin taraftarları yukarıdaki görüşlere kıyasla az olduğu ve şayet hepsine yer verirsek makalemiz çok fazla uzayacağı için kısa tutmayı tercih ettik.

Bu ikinci görüş ufak farklılıkları olsa da dini geleneklerde daha yaygındır.

Ahlaki yargılarımızın kaynağını akıl olarak kabul edenler için akıl, ahlaki değişmez ilkelerin bulunduğu nesnel bir ölçüttür ve insan ancak aklının emrettiği ilkelere uyarak ahlaki bir yaşam sürebilir. Sokrates ve Aristoteles gibi ilkçağ filozofları bu grupta yer alır. Onlar nesnel ahlaki ilkelerin varlığına inanmış ve hayatlarında bu ilkeleri bulmak için çaba sarfetmişlerdir. Bu yaklaşımın 17. Yüzyıldaki en önemli temsilcisi ise Kanttır.

Kant'a göre akıl evrensel bir yetidir ve ahlaki yargılar pratik akıldan a priori olarak elde edilir.(Türkgülü, 1998, s. 301) Özellikle konumuzla doğrudan bağlantısı olduğu için Kant'ın görüşlerine daha detaylı yer vermemiz gerekiyor. Ona göre insan özerk ahlaki tercihler yapabildiği için diğer canlılardan ayrılır. Bu düşüncesini de teorik akıl ve pratik akıl arasında yaptığı ayırımla açıklar. İnsan teorik aklıyla evrenin değişmez yasalarını anlar. Pratik aklıyla ise ahlaki yasaları kavrar. Doğa yasaları determinizme tabi olmasına rağmen ahlak yasaları insanı determinizm zincirinden kurtarır. Eğer kişi ahlak yasalarını iradesi ile herhangi bir çıkarı olmadan uygularsa özgürleşir. Bu yüzden toplum insanın ahlaki özerkliğini korumalı ve güvence altına almalıdır.(Uygun, 2021, s. 1440) Çünkü insanlar araç değildir ve yalnızca amaç olarak ele alınmalıdır. İnsanlar birbirlerinin özerklik kapasitesine ve kendi kararlarını dış müdahale olmaksızın verebilme yeterliliklerine mutlak bir saygı duymalıdır. Bu saygı koşulsuz olmalı ve kişi özerklik kapasitesini kaybetmediği sürece devam etmelidir. Aksi takdirde insan asla özgür olamaz ve dış güdümlü bir köle haline gelir. Bu ise insanlık olgusunun kaybedilmesidir. Çünkü özgürlük giderse insanın değeri de ortadan kalkar. (Bennett 2021, 122-24)

Kemalpaşazade'nin Ahlak Anlayışı

İslam düşüncesinin ontoloji fikri, epistemoloji ve ahlakla doğrudan ilişkilidir ve onların temelindedir. Bu yüzden ahlak fikrine geçmeden önce ontoloji fikrini incelememiz gerekir. İslam düşüncesinde varlıklar bir hiyerarşi çerçevesinde değerliden daha az değerliye doğru sıralanır. Bu sıralama aslında insanında nasıl yaşaması gerektiğinin bilgisini içerdiği için doğrudan ahlak konusuyla ilgilidir. Yani evrenin kaynağı olan Tanrı varlık sıralamasının en üstünde yer aldığı için onu araştıran metafizik ilmi de en üst ilim olarak kabul edilir. İslam vahyi Tanrı'yı bilme ve iyi davranma sorumluluğu sadece akıllı olanlara yüklediği için akıl diğer bilgi kaynaklarından daha değerlidir. Bu düşüncenin ahlaki düşünceye yansımaları da şu şekilde olmuştur. Mademki en yüce varlık Tanrıdır o zaman hayatımızın tamamını ona göre düzenlemeliyiz. O neyi seviyorsa onu yapmalıyız neyden nefret ediyorsa ondan uzaklaşmalıyız ve bütün olarak fiillerimizin tamamı ile Tanrıya benzemeliyiz. Bu açıdan İslami düşüncede Tanrı'nın ahlakı ile ahlaklanmak insanın hayatta ulaşabileceği en büyük hedeftir. İnsan ancak bu yolla varlık değerine ve özgürlüğüne kavuşabilir. Bu yolda bize yardım edecek unsur ise her insanda ortak olan ve insanı diğer varlıklardan ayıran akıldır. (Alper 2010, 135-136)

Kemalpaşazade bu geleneği hem özümseyen hem de yaymaya çalışan bir alim olarak aynı zihni çerçeveyi paylaşmaktadır. Kemalpaşazade bir sistem kurmadığı için farklı eserlerinde farklı geleneklerin varlık hiyerarşilerine yer vermektedir. Fakat bizim ahlak düşüncesini yansıttığını düşündüğümüz için iki risaleyi temel aldık.

Bu makalelerden biri olan Fi Beyanil- akl adlı risalesinde Kemalpaşazade varlıkları aydınlatıcı olmaları bakımından sıralamaktadır. Buna göre

varlık hiyerarşisi açısından en yüce varlık Allah'tır. Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır. Akıl ancak ruhani ya da metafiziksel bir aydınlatma neticesinde fiili hale geçebilir. Ona göre sırasıyla dört tane aydınlatıcı ruh vardır. Mebde-i evvel Teala veya tekaddes, büyük ruh (hakikat-i Muhammed'i, insanı kamil, ilk akıl), meleklerin dereceleri ve ateş derecesinde bulunan insani ruhlar. İnsani ruhlar da ikiye ayrılır. Birincisi işraklerine göre faaliyet gösteren peygamberlerin ruhları, diğeri ise kendi güçlerine göre faaliyet gösterenler hukemay-ı ilahiyun. İnsan akılı insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli organdır. Bu yüzden Allah onu sorumlu tutmuştur. Bu açıdan akıl büyük bir potansiyel barındırır. İnsan aklını en doğru şekilde kullanıp, dünyevi bağlarının köleliğinden kurtularak eşrefi mahlukat olabilir. (Kemalpaşazade (İbn Kemal), t.y.-b, ss. 576-577)

Kemalpaşazade Fi Beyani'l- vücüd adli risalesinde ise tasavvuf geleneğinde kabul edilen bir anlayışı benimsediğini görüyoruz. Buna göre Allah'ı saf nur diğer varlıkları ise nurun gölgeleridir. Bundan sonra ise İbn Arabi'nin ayna metaforuna benzeyen bir açıklama ile birliği ve çokluğu anlatır. Buna göre saf nur ve tek olan Allah mevcudat aynalarına farklı şekillerde yansımaktadır ki çokluğunda sebebi budur. Her insan kendi kabiliyeti ölçüsünde bu nurun tecellisinden nasibini alır. İnsan eğer insani sınırlılıklarından ya da benliğinden kurtulur Allah'a yönelirse o zaman Allah'ın nuru ya da sıfatları ona yansır. Bu sıfatlar ne kadar yansır ise insan o kadar Allah'a benzemiş, O'nun ahlakı ile ahlaklanmış olur. Onun Allahtan sonra ikinci ruh olarak gördüğü insanı kâmil ya da hakikat-i Muhammedi böyle bir ruhtur. Bir insanın bundan daha üst konuma ulaşabilmesi mümkün değildir. Bu açıdan insan eğer bu seviyeye ulaşırsa meleklerden üstündür. (Kemalpaşazade (İbn Kemal), t.y.-c, ss. 611-618)

Görüldüğü üzere genel itibariyle Kemalpaşazade'nin ahlak görüşü Tanrıyı merkeze alır. Akıl ise daha çok bir araç konumundadır. Buna göre ahlakla ilgili öğrenebileceğimiz tüm şeyler aslında vahiy döneminde bize verilmiştir. Bizim yapmamız gereken şey ise aklımız aracılığıyla Allah'ı tanımak ve onun emirlerini ve yasaklarını samimiyetle uygulamaktır. İnsan Allah'a yaklaşıp yaklaşmamak konusunda serbesttir. Eğer bir insan samimiyetle ahlaki gereklilikleri uygularsa Allah'a benzer, özünü gürlleştirir ve özgürleşir. Fakat tam tersini yaparsa köleleşir ve varlık değerini kaybeder. Özgürlük, Kemalpaşazade'nin anlayışında herkese en başında verilen evrensel bir ilke değil süreç içinde kazanılan bir yeti gibidir. Bu anlayış özellikle pratik alanda belirsizlikten kaynaklanan ciddi problemleri beraberinde getirmiştir. Bu durumu da son bölümde ele alacağız.

Kemalpaşazade Bağlamında Ahlaki Özerklik Problemi

Geçmiş, şimdi ve gelecek arasında süreklilik vardır. Bu yüzden tarihimizi eksileri ve artılarıyla tüm gerçekliği ile görmemiz, bu tarihin şimdisi olan ve geleceği olacak olan bizler için çok önemlidir. Son yıllarda Osmanlı'nın ilim ve düşünce tarihine ilişkin çok önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalar özellikle tarihimizin aydınlatılması, tarihteki yerimizi ve değerimizi anlamamız açısından çok önemli ve değerlidir. (Alper, 437-438) Fakat bunu yaparken en net görüntüye ulaşmamız için korkmadan eleştiri geleneğini de işletmemiz gerektiğini düşünmekteyiz. Aksi taktirde tarihsel çalışmalar "ataları kutsamak" tavrından ileriye gitmeyecek ve bugünüme şifa olmayacaktır.

Orta çağ toplumlarında din, sıkı sıkıya korunan ve topluma egemen olan bir unsurdu. Bu yüzden o dönemin din anlayışındaki farklı görüşler, toplumsal tehdit sayıldığı için bastırılmıştır. Bu durumun en acı

sonuçlarını özellikle Hıristiyan toplumlarda rahatlıkla görebiliriz. Binlerce insan kutsal kitapla çeliştiği düşüncesi ile yakılarak öldürülmüştür. Bu yüzden o toplumda zamanla insanlar arasında dine ve kiliseye karşı bir tepki ortaya çıkmıştır. Kiliseye karşı olan grubun savunucuları, insanların dinin ve kilisenin egemenliği altında benliğini ve özgürlüğünü kaybettiğini savunarak aydınlanma düşüncesini ortaya atmıştır.

Konumuzla bağlantısı olan Kantta aydınlanma düşüncesinin savunucularından biridir. O “Aydınlanma nedir?” makalesi ile kilisenin otoritesinin insanları getirdiği pasif kölelik halini resmetmiş ve eleştirmiştir. Bu yüzden o kendi ahlak felsefesinin merkezine her insanda bulunan ve evrensel olduğunu düşündüğü akli koyar ve seküler bir ahlak metafiziği oluşturur. Ona göre nesnel ahlaki ilkeleri bulmak için aklımız yeterlidir, dinlere ve tanrıya kesinlikle ihtiyaç yoktur. O sadece ahlak metafiziğinin sonunda mutluluğun ya da en yüksek iyinin garantörü olarak tanrıya yer verir.(Kavlak- 2020, 2152-55)

Kant’a göre otonomluk ya da özerklik özgürlükten önce gelir. Bir birey dışarıdan bir zorlama olmaksızın, içsel olarak bir değere ya da bir çıkara bağlı kalmaksızın bir ahlaki yasayı “sırf doğru olduğu” için yaparsa o eylem ahlaki olur.(Düzgün, 2018, s. 2) Ancak ahlaki yasaları bu şekilde hayatında fiili hale getirirse özgürlüğüne kavuşabilir ve insanlık değerini ortaya çıkarabilir. Bu yüzden insanın birey olarak insanlık değerini ortaya çıkarabilmesi için toplumlar insanın özerkliğini korumalıdır. Aksi taktirde insanlar varlık değerini kaybedip tıpkı “Aydınlanma nedir?” makalesinde bahsettiği gibi köleleşeceklerdir.

Otonomi ve özerklik sorunu Orta çağın genel bir sorunudur. Bu açıdan her ne kadar Kant farklı bir kültürde yetişse de bu sorunun İslam düşüncesinde farklı şekilde ortaya çıktığını görmekteyiz. Özellikle bir

eleştirinin etkili olması için kendi kültürel kodlarına dayanması gerektiğini düşünüyoruz. Bu yüzden Kemalpaşazade'nin ahlaki görüşlerindeki özerklik sorunundan bahsederken gerekli gördüğümüz yerde ayetlere başvuracağız.

Kemalpaşazade'nin düşüncesinde insan eşrefi mahlukat olma potansiyeli bünyesinde barındırır. Bu yüzden çok değerlidir. Eşrefi mahlukat olabilmesi içinde samimiyetle² Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmaya çalışmalıdır. Ona göre insanın özgürleşmesi de ancak bu süreç boyunca yaptığı tüm eylemleri Allah için yaparak gerçekleşir. Bu açıdan niyetin temelinde “yasaya saygı” değil inanç vardır. Bu yüzden İslami anlayışta bir ahlaki fiilin özerkliği niyetin Allah'ın rızasını hedeflemesi ile belirlenir.

Fakat buradaki temel sorun belirsizliktir. Yani bir insanın niyetini ve bütüncül değerini bilebilmemizin imkânı yoktur. Bu belirsizlik durumu İslam toplumunda da tıpkı hıristiyan toplumda olduğu gibi otonomi ya da özerklik sorunlarını beraberinde getirmiştir. Dini değerleri ya da toplumu korumak adına alimlere ya da düşünürlere baskı yapılmıştır. Siyasi birtakım kazanımlar sebebiyle de bu değerler kötüye kullanılmıştır. Tekfir olgusu özellikle toplumdaki Müslümanların zararına olabilecek şekilde genişletilmiştir. Bu yüzden Hocazade gibi alimler herhangi bir tartışma yapmadan önce tekfir edilmeme şartı koşmuştur. Kemalpaşazade'nin hocası olan Molla Lütü başlangıçta çok sevilen ve saygı duyulan bir alim iken daha sonra idam edilmiştir. (İnalçık 2016, 129-30) O toplumdaki bu havanın Kemalpaşazade'nin eserlerine de yansıdığını görmekteyiz. O her ne kadar zındık olanın hemen öldürülmesine karşı olsa da(Öçal, 2013, s. 460) eserlerinde kimin küfre düşeceğinden bahse-

---

2 “O, hiç kimseye karşılık bekleyerek iyilik yapmaz. (Yaptığı iyiliği) Ancak yüce Rabbinin rızasını istediği için (yapar).” (Leyl, 92/19-20)

der. O dönemde İslam toplumunda küfrün hukuki karşılığı idamdır. Mesela Beş Gayb risalesinde:

“Ancak gelecek hayatında neler olacağını bildiğini iddia eden kişinin küfre düştüğünde herhangi bir şüphe yoktur. Olacak olan olayları önceden topluca ya da ayrıntılı bir şekilde haber veren kimse de küfre girer. Güneş ve ay tutulmasıyla ilgili önceden haber veren kimsenin durumuna gelince bu kimse ulemaya göre kâfir olmaz ancak cezalandırılır. Tekfir edilmemesinin nedeni bir grup alimin bu işin hesapla ve Kur’anı Kerim’in “biz ay için menziller tayin ettik.” ayetinde geçtiği üzere menzillerin takdiriyle bilinebileceğini söylemesidir. Cezalandırılmalarının nedeni ise bunların halkı şüpheye düşürmeleridir; zira halk bununla diğer şeyler arasında farklılığa bilmez. Bu yüzden onlar halkın akideleri bozup sarsarlar. Bunu kendilerine saklayana kadar cezalandırılırlar. Bilseler bile başkalarının söylemeleri gerekir.”(Kemalpaşazade (İbn Kemal), t.y.-a)

Bunun yanında İsa’nın Muhammet peygamberden üstün olduğunu söyleyen Molla Kabız gibi birkaç kişinin küfre düştüğünü söyleyerek idamına işaret etmiştir. (Demirkol, Murat, t.y., s. 32)

Kur’an-ı Kerimde çeşitli ayetlerde amellerin dünyalık kazanım için değil yalnızca Allah’ın rızası³ ve doğru olduğu için yapılması gerektiğinin üzerinde durulur. Bunun yanında her insanın eşit değerinde olmadığı ifade edilir⁴ ve insan hayatının korunmasına çok önem verilir. Öyle ki Hz. Muhammet münafıkları bilmesine rağmen onlardan karşı bir saldırı olmadığı sürece toplum içinde kalmalarına izin vermiş, isimlerini saklamış, bilenlere de söylememelerini tavsiye etmiştir.(Ahiskali, 2022, ss.

³ Leyl, 19-20, Bakara, 264

⁴ Nahl, 76, Mü’min, 58, Âl-i İmrân, 7

92-110) Bunun yanında o “ameller niyetlere göredir.”(Komisyon, 2019, s. 17) diyerek çeşitli menfaatler için ibadet edenlerin amellerinin boşa gideceğini sık sık dile getirmiştir.

Bu yüzden kanaatimize göre İslam ahlak düşüncesinde Allah'a karşı samimiyetin gereği olarak otonomi ve özerkliğe ayrı bir önem verilmeli ve insan hayatı korunmalıdır. Aksi halde insan eşref-i mahlukat olamayacak ve bu potansiyel bir cümle ya da bir iftira ile devlet ya da farklı gruplar tarafından yok edilecektir.

Sonuç

Kemalpaşazade, Osmanlı yükselme döneminin kilit bir ismi olarak o zamana kadar aktarılan bilgileri özümsemiş ve kendince en doğru ahlak düşüncesini benimsemiştir. Ona göre ahlak, varlık hiyerarşisinden ve değerden bağımsız bir şekilde ele alınamaz. Bu yüzden varlık hiyerarşisinin en üstündeki Tanrıya göre bir ahlak düşüncesi benimsenmeli bunu yaparken de vahiy ve Peygamber esas alınmalıdır.

Fakat bu düşünce de eksik olan nokta teorinin pratiğe nasıl aktarılacağı ve bu durumun yarattığı belirsizliktir. İslam dini hayat, din, akıl, mal ve neslin korunmasını emretmiştir. Genel itibarıyla İslam toplumlarında belirli dönemlerde toplumu ve dini korumak adına insan hayatı ve akli ikinci plana atılmıştır. Bu durumda çeşitli olumsuz sonuçlara sebep olmuştur. İnsanlar hayatlarını kaybetme korkusuyla yenilikten, yeniyi getirmekten ya da o toplumda benimsenmeyen sözleri söylemekten çekinmişlerdir. Sonuçta bu şekilde toplumdaki insanların akli pasif hale getirilmiştir.

Biz insan olarak birbirimizin değerini ve kimin Allah katında daha değerli olduğunu asla bilemeyiz. Eğer bu gerçeği kabul etmezsek tıpkı o

gün olduğu gibi bugün de Molla Lütü gibi alimlerimizi bir söz, iftira ve baskı uğruna kolayca kaybedebiliriz. Bunun yanında yeniden insan-ı kamillerin ortaya çıkacağı bir toplum inşa edemeyiz. Bu ise sandığımızdan daha çok şeyi kaybetmemize vesile olabilir.

İlk halife Ebu Bekir, peygamberin vefat ettiğine inanamayan topluluğa “Kim Muhammed’e inanıyorsa (bilsin ki) O ölmüştür. Kim de Allah’a inanıp ibadet ediyorsa bilsin ki O Hayy’dır, ölmeyecektir.” (Şahin & Kahraman, 2020, s. 495) sözünü söylemişti. Bu söz hala Peygamberi ve onun oluşturduğu devlet düzenini özleyen ve yeniden inşa etmek isteyen İslam toplumu için çok büyük anlam ifade etmektedir. Hatta bu durumu kabullenememiş ifrat ve tefritlerimizin temelini oluşturuyor gözükmektedir. Son Peygamber vefat etti. Bu yüzden artık bu kadar güvenilir bir lider İslam toplumlarında başa gelmeyecektir. Bunun yanında vahiy devam etmeyeceği için hata yaptığımızı net olarak anlayabileceğimiz bir düzende inşa edemeyeceğiz. Peki, tüm bu gerçekler önümüzde duruyorken ideale ulaşmak, tarihi yeniden inşa etmek amacıyla eşrefi mahlukat olan insanın değerini nasıl koruyabiliriz? Çünkü Kemalpaşazade’nin ifade ettiği gibi insanlar Allah’ın nurunun yansımalarıdır. Hepsini aynı kefeye koymak, onların özerkliğine bu derece müdahale etmek ve farklı bir görüş sebebiyle idam etmek yeryüzünde Allah’ın nurunun azalmasına sebep olmayacak mıdır? İnsan hayatı ve aklı merkeze alınmadığı sürece din de toplum da İslam düşüncesinde hedeflenen değerini kazanamayacaktır.

Kaynakça

Ahiskali, M. (2022). *Huzeyfe B. Yemân'ın Hz. Peygamberle Sırdaşlığı Ve Münafıkları Bilme Meselesi*. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15, Art. 15. <https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.1058808>

Alper, Ö. M. (t.y.). Tarih Çalışmalarında Amaç Sorunu: Etik Ve Politik Bir Yaklaşım. İçinde *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri -1-*.

Alper, Ö. M. (2010). *Varlık ve insan: Kemalpaşazâde bağlamında bir tasavvurun yeniden inşası*. Klasik.

Bennett, C. (2022). *Ahlak Felsefesi Nedir?* (M. E. Kala, Çev.). Episteme Yayınları.

Demirkol, Murat (Ed.). (t.y.). *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri -1-* (C. 1). Fcr Yayın Reklam Bilgisayar Sanayi Ve Tic. Ltd. Şti.

Durkheim, E. (2019). *Ahlak ve Toplum* (D. Çenesiz, Çev.). Pinhan Yayıncılık.

Düzgün, Ş. A. (2018). *Mâtürîdî'de Bireysel Ahlaki Otonomi*. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7(14), Art. 14.

İnalçık, H. (2016). *Osmanlı tarihinde İslâmiyet ve devlet* (1. baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kavlak-, A. (2020). Kant Felsefesinde Tanrı ve Ahlak İlişkisi. *Journal of Turkish Studies, Volume 15 Issue 3*(Volume 15 Issue 3), 2141-2156. <https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.43580>

Kemalpaşazade (İbn Kemal). (t.y.-a). Ek-2 Mugayyebatü'l-Hamse (Beş Gayb). İçinde *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemalpaşazade'nin Düşünce Dünyası*.

Kemalpaşazade (İbn Kemal). (t.y.-b). Ek-3: Fi Beyan-ı akl-ı İnsani (İnsan Aklı'nın Beyanına Dair). İçinde Ş. Öçal (Çev.), *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemalpaşazade'nin Düşünce Dünyası*. İz Yayıncılık.

Kemalpaşazade (İbn Kemal). (t.y.-c). Ek-7 Fî Beyâni'l-vücûd (Varlıklar'ın Sırları). İçinde Ş. Öçal (Çev.), *Kışladan Medreseye Osmanlı Bilgini Kemalpaşazade'nin Düşünce Dünyası*.

Komisyon. (2019). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecridi Sarih Tercümesi ve Şerhi (Orta Boy) (8 Cilt)*. Diyanet İşleri Başkanlığı.

Öçal, Ş. (2013). *Kışladan medreseye: Osmanlı bilgini Kemalpaşazade'nin düşünce dünyası*. İz Yayıncılık.

Özkan, F., & Altuner, İ. (2019). *Felsefeye Giriş: Sistematik Düşüncenin Kodları*.

Özturan, H. (2013). *Akıl ve ahlâk: Aristoteles ve Fârâbi'de ahlâkı kaynağı* (Birinci basım). Klaik.

Şahin, H., & Kahraman, H. (2020). Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'in Vefatı Karşısında Takındığı Tavırla Alakalı Rivayetler ve Değerlendirilmesi. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 6(1), Art. 1.

Türkgülü, M. (1998). *Ahlakın Kaynağı Tartışmaları ve Ortaya Çıkan Ahlak Telakkileri*. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 0-0.

Uygun, O. (2021). *Immanuel Kant Ve Ahlakın Temel İlkesi*. *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(2), Art. 2.

